

<https://ui.ac.ir/en>

Journal of Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 3, No.32, Autumn 2020, pp. 1-16

Received: 12/01/2020 Accepted: 25/04/2020

The effectiveness of hypothesis in literary research

Sayed Naser Jaberi Ardekani

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
jaberi.naser@gmail.com

Mojahed Gholami *

*Corresponding author: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran
mojahed.gholami@gmail.com

Abstract

Research is one of the necessary components of knowledge; steady and tenacious research that thinks about solving problems depends on scientific standards in seeing and writing. Also, literature as an identifiable object, not as a creative text, finds talent to be investigated from different scientific angles (Literary Research). Original literary research like every original research in other branches of knowledge needs a hypothesis. The hypothesis is a guess for the research question and is the spontaneous and elementary answer for that. Also, the hypothesis is important from different directions: correct diagnosis for research background, explanation of research map, and determining research method, till getting the best answer. Because literary researches often are descriptive, hypothesis quality in this research has its special logic. Many centuries have passed since the old definition of literature. Today Persian literature in the form of poetry or prose attracts both non-professional and ordinary readers and encourages literary professionals to research literature. Hypothesis making is one of the materials of literary research. Hypothesis means "idea" and "conjecture" and in the term, it is the initial and speculative answer that the researcher gives to the problem of research. This article advocates the existence of a hypothesis in literary research; if the literary research is done scientifically and based on the research problem, research background, and research method, it will also include the hypothesis.

Of course, we must pay attention to the nature of literature and its difference with other sciences. The quality of the hypothesis, for example, in natural and experimental research differs from the quality of the hypothesis in literary research. Also, instead of dividing the types of research into explanatory research, descriptive research, and exploratory research, it is better to consider the hypothesis necessary in literary research. Most literary research is descriptive (purely descriptive or descriptive-analytical). Descriptive

research requires a kind of hypothesis that explains the states, conditions, traits, characteristics of objects and persons, situations, phenomena, and events in relation to each other. Therefore, it is not correct to focus on the usual definitions of the hypothesis derived from different books and to rule that literary research does not require a hypothesis or that the hypothesis cannot have a positive effect on literary research.

It should be noted that due to differences in the nature of literature with empirical and natural knowledge, literary research on the application of the hypothesis also has its own expression. Literary studies and research can be divided into three categories in terms of their goals:

1. Basic research.
2. Applied research (and development research as a branch of it).
3. Practical research.

This model has been used in research proposals of Persian literature, such as theses or dissertations and research projects in this field, by imitating the regulations of research methods in experimental sciences. Often and perhaps always, the literary researcher, by neglecting the meaning of these terms and forcing them to adapt to the types of literary research, uses each of these three titles as the etiquette of his literary research. This is not very true, and the literature researcher, after placing his research in each of these fundamental, applied, and practical classes, is forced to design a model of the hypothesis that literary research cannot respond to and respond appropriately. Give. Dividing the research into three categories: 1) Exploratory 2) Descriptive 3) Explaining and limiting the process of hypothesizing to explanatory research has also been a solution to get rid of this bottleneck. It is worth noting that instead of clearing the face of the issue, it followed another plan so that researchers would not have an excuse to ignore the hypothesis.

Although some literary studies, when they relate to the history of literature, resemble historical research or sometimes approach causal research, the main focus of literary research is descriptive research. In descriptive research, as mentioned, hypotheses have their own quality. It should also be noted that the hypothesis differs from the theory. Unfortunately, sometimes negligence has meant theory as well as a hypothesis, conjecture, and conjecture. But the theory is made after the hypothesis. Based on the hypothesis, literary research is formed, and if this research can lead to the solution of a public problem, it will include a general theory that can be accepted or rejected.

This essay according to library study and descriptive & analytical, is looking for that in literary research is hypothesis has effectiveness and if that's true, because of substantive difference between literature and other knowledge, in literature hypothesis How should it be? Having an answer to this question also is with criticizing one theory: Process-driven hypothesis in literary researches.

Keywords: literary research, research method, theory, hypothesis.

References

- Anvari, H. (Ed.). (2002). *Sokhan Great Dictionary*. 8th Vol. Tehran: Sokhan Press.
- Ashtarian, K. (2004). Research begins with a hypothesis, not a question. *Journal of the Faculty of Law and Political Science* (University of Tehran). (65), 21- 34.
- Atabaki, P. (2001). *Farzan Applied Comprehensive Dictionary: Arabic-Persian*. 4th Vol. Tehran: Farzan Press.
- Culler, J. (2000). *Literary Theory: A Very Short Introduction*. 2nd ed. New York: Oxford University Press.
- Curter, D. (2006). *Literary Theory*. England: Pocket Essentials Press.
- Fotuhi, Mahmoud (2017). *An Introduction to Literary Research: A Guide to the Principles of Education and Research in Persian Literature*. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies Press.
- HafezNia, M. (2004). *An introduction to research methods in the Humanities*. Tehran: SAMT.
- Kamber, M. (2008). Philosophy vs. Theory: Transforming Discussion. *Theory of Processing*. Seyed Reza Hosseini Hosseini (Trans.). Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies Press, 25- 43.
- Kayvi, R & Kampenhout, L. V. (1991). *Research Methods in Social Sciences*. Abdolhossayn NikGohar (trans.). Tehran: Farhang-e Moaser.
- Klagez, M. (2015). *Literary Theory*. Jalal Sokhanvar & Elahe Dehnavi & Said Sabzian (trans.). 2nd ed., Tehran: Akhtaran.
- Koush, S. (2017). *Principles and Foundations of Literary Text Analysis*. Hossein Payandeh (trans.), 2nd ed., Tehran: Nilufar.
- Lamark, P. (2018). *Philosophy of Literature*. Mesam Mohammad Amini (trans.). Tehran: Farhang-e Nashr-e Now.
- Mc Donald, D. & Shnebergur, S. (2008). Fundamentals of scientific research and theory. *Theory of processing*. Seyed Reza Hosseini (trans.), Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies. Pp. 1- 24.
- Meqdadi, B. (2014). *Literary Criticism from Plato to the Present*. Tehran: Cheshme.
- Merriam & Webster (N. D.). *Webster's New Collegiate Dictionary*. Massachusetts: Merriam-Webster.
- Mohammadi Kolahsar, A. (2016). The place of hypothesis in literary research, *Literary Criticism*. (34), 7- 32.

- Mosahab, Gh. (ed.) (2002). *Persian Encyclopedia*. Tehran: Amirkabir, Pocket Books Company Press.
- Mullins, N. C. (1971). *The Art of Theory*. New York: Harper & Row Press.
- Popper, K. (2000). The Logic of the Social Sciences. *The myth of the Framework: in Defense of Science and Rationality*. Naraghi Ahmad (trans.), Tehran: Tarhe Now.
- Razi, A. (2012). Problem-based research in literature. *Literary Arts*. 4(6), 13- 26.
- Sadeh, M. (1996). *Research Methods with Emphasis on Practical Aspects*. Tehran: Author.
- Saroukhani, B. (2014). *Research Methods in Social Sciences*. Vol. 1. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies Press.
- Selden, R. & Widdowson, P. (1998). *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. Abbas Mokhber (trans.), 2nd ed., Tehran: Tarhe Now.
- Sharafoddin, S. H. & Rajabi, M. (2009). A review of the features of the hypothesis and its role in experimental studies. *Philosophical Knowledge*. (2), 151- 184.
- Tyson, L. (2006). *Critical Theory Today: A User-friendly Guide*. 2nd ed., New York: Tylor & Francis Group, an Informa Business.
- Zeymaran, M. (2014). *Philosophical Foundations of Criticism in Art*. Tehran: Naghsh-e Jahan Press.

فنون ادبی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره ۳ (پیاپی ۳۲) پاییز ۱۳۹۹، ص ۱-۱۶

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱۰/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۶

کارایی فرضیه در ادبیات پژوهی

سید ناصر جابری اردکانی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

jaberi.naser@gmail.com

مجاهد غلامی*، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران

mojahed.gholami@gmail.com

چکیده

دانش ناگزیر از پژوهش است؛ پژوهشی سخته و پرورده که دغدغه رفع مشکلات و حل مجهولات را داشته باشد و به استانده‌های علمی‌نگری و علمی‌نگاری پایبند بوده باشد. ادبیات نیز آن‌گاه که نه به‌مثابه «متن‌بودگی خلاقانه»، که همچون ابژه‌ای قابل شناسایی بدان نگریده می‌شود، شایسته آن است که از جوانب متفاوت و به شیوه‌های مختلف به‌شکل علمی واکاوی شود (ادبیات پژوهی). پژوهش ادبی اصیل نیز چونان هر پژوهش اصیلی در دیگر شاخه‌های دانش، نیازمند «فرضیه» است. فرضیه، انگاره‌ای در برابر مسئله پژوهش و پاسخی ارتجالی و ابتدایی بدان است. از موارد اهمیت فرضیه، تشخیص درست پیشینه پژوهش، تبیین نقشه پژوهش و تعیین روش پژوهش تا رسیدن به سنجیده‌ترین پاسخ را می‌توان برشمرد. به‌دلیل آنکه پژوهش‌های ادبی، عمدتاً پژوهش‌های توصیفی‌اند، کیفیت فرضیه نیز در این پژوهش‌ها منطبق خاص خود را دارد. این جستار با تکیه بر مطالعه کتابخانه‌ای و به‌گونه توصیفی - تحلیلی در پی تبیین این مسئله است که آیا فرضیه‌سازی در ادبیات پژوهی کارایی دارد و اگر چنین است، به‌دلیل تفاوت ماهوی ادبیات با دانش‌های دیگر، فرضیه در ادبیات پژوهی باید چگونه باشد. پاسخ‌یابی برای این مسائل، از جمله با نقد تئوری «فرضیه فرایندنگر» در مطالعات ادبی همراه بوده است.

کلید واژه‌ها: پژوهش ادبی، روش تحقیق، نظریه، فرضیه

مقدمه

عمر دیرباز انسان در زیر سقف ساده بسیارنقش جهان سرشار است از چیزهایی که گاه دفعتاً به وجود آنها پی برده شده یا دفعتاً به وجود آمده‌اند و پس از متنی، اذهان کنجکاو و جستجوگر آدمی به کامه‌ها و بویه‌های مختلف، به شناخت آنها برانگیخته شده است. ادبیات نیز از این دست چیزهاست؛ به‌طوری‌که دوشادوش ادراک ادبیات «به‌مثابه شکلی از هنر» (لامارک، ۱۳۹۷: ۷۳) و در کنار آفرینندگان ادبیات، یعنی نویسندگان و شاعران، می‌توان به‌ویژه در محافل دانشگاهی، طیفی از کسانی را سراغ داد که برخلاف خوانندگان عادی، مواجهه‌شان با ادبیات، صرفاً مواجهه‌ای از سر تذوق و تغنن نبوده است و گرد زوایا و

* مسؤل مکاتبات

خبایای ادبیات گشتن‌شان، برای معلوم‌ساختن مجهولی، علت‌یابی واقعه‌ای، توصیف قاعده‌مند رویدادی و... بوده است؛ از این رو باید میان «ادبیات» و «علم ادبیات» یا ادبیات پژوهی (ادبیات‌شناسی) تفاوت گذاشت:

وقتی از ادبیات‌شناسی و آموزش و پژوهش ادبیات در دانشگاه سخن می‌رود، دو مفهوم جداگانه پیش روی ما قرار دارد: نخست ادبیات و دوم علم‌الادب یا علم درباره ادبیات. ادبیات، همان مجموعه آثار ادبی است که از نوع هنر است و آفریده ذوق و خیال؛ اما علم ادبیات از نوع دانش است و نتیجه اندیشه و استدلال. ادبیات متعلق به قلمرو هنر است و علم ادبیات متعلق به قلمرو علم. از دیرباز ملل مختلف، ادب را از علم ادب جدا ساخته‌اند و برای هر کدام ساحتی ویژه مقرر نموده‌اند (فتوحی، ۱۳۹۶: ۹۵).

پژوهش در ادبیات یا همان علم‌الادب به سده‌ها و دهه‌های اخیر نیز باز بسته نیست و اگر به‌طور مشخص ادبیات فارسی را مدنظر قرار دهیم، درمی‌یابیم از همان نخستین سده‌های رواج و روایی، تأمل و تحقیق نیز بنا بر اقتضات عصر، در آن وجود داشته است. کیست که المعجم فی معاییر اشعار العجم شمس قیس رازی را تحقیقی ارجمند در عروض شعر فارسی نداند یا به تذکره الشعراء دولت‌شاه سمرقندی و لباب الالباب محمد عوفی، به چشم تحقیقی در احوال و آثار گروهی از شاعران پارسی‌گو و نقد اشعار ایشان ننگرد؟

با وجود پیشینه بلندبالایی که برای تحقیقات و مطالعات ادبیات فارسی می‌شود فراهم دید، حق آن است که میان آن تحقیقات و مطالعات با آنچه به تأثیر از اروپاییان، در سده اخیر در محافل دانشگاهی یا باز بسته بدان رواج و روایی یافته است، تفاوت گذاشت و بر آن شد که تحقیقات و مطالعات دانشگاهی یا باز بسته بدان - که معمولاً با برچسب «علمی-پژوهشی» شناخته می‌شود و در قالب پایان‌نامه‌ها و جستارهای منتشر شده در مجلات تأیید شده عرضه می‌شود - از جهت انسجام بافتاری، انضباط زبانی، روش‌مندی، مسئله‌محوری، نظریه‌مداری و... نسبت به تحقیقات و مطالعات پیشین قابل تشخیص و تمایز است. جز این نیز نباید باشد! چراکه تثبیت رشته زبان و ادبیات فارسی به‌عنوان رشته‌ای دانشگاهی، آن را به‌مثابه شاخه‌ای از دانش بر سر زبان‌ها انداخته است و به پیروی از بایسته‌های دانش‌بودگی، ناگزیر ساخته است. اگرچه این نیز ناشی از بینشی نه‌چندان پخته و پرورده است که ادبیات فارسی با دانش‌های طبیعی و تجربی در یک تراز و ترازو گذارده شود و آنچه در روش تحقیق، نظریه‌پردازی، نتیجه‌گیری و ارزش‌دست‌آوردی از این قبیل دانش‌ها انتظار می‌رود، بعینه از ادبیات فارسی نیز انتظار برود.

در این میان، نباید از فرضیه‌سازی به‌مثابه یکی از همان الزامات علمی‌نگری و علمی‌نگاری در ادبیات پژوهی غفلت کرد و تفاوت‌های ماهوی ادبیات با علوم طبیعی و تجربی را دست‌آویزی برای سرسری‌گرفتن این مقوله قرار داد. پژوهش ادبی ارزشمند، پژوهشی است که مجهولاتی را برطرف سازد و معرفت بشری را درباره موضوعاتی، تکمیل یا تصحیح کند. روشن است که در این مسیر، بیان مسئله چونان «رکن اصلی هر تحقیق علمی» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۳: ۸۵)، چه قدر و قریبی می‌تواند داشته باشد و از آنجاکه فرضیه نیز در واقع، پاسخی ارتجالی به مسئله پژوهش و تمهیدی ابتدایی برای به سرانجام رساندن آن است، می‌تواند از چه اهمیتی برخوردار بوده باشد و ناشی‌گری در فرضیه‌سازی ممکن است به چه سردرگمی‌ها و گرفتاری‌هایی در فرایند پژوهش بینجامد. از این نکته نمی‌شود بی‌اعتنا گذشت که پایان‌نامه‌ها، مقالات و طرح‌های پژوهشی در حوزه ادبیات فارسی، یا به شیوه علمی فراهم آمده‌اند و در شکل تحقیقی «مسئله‌محور» با هدف اولیه «رفع نیازهای برآورده نشده» (رضی، ۱۳۹۱: ۱۵)، به‌طور نظام‌مند و روش‌مند درصدد چیرگی بر مجهولاتی‌اند یا اینکه فارغ از این ظرایف، به‌شکلی سطحی‌نگرانه به قلم رفته‌اند. در صورت نخست، شرایط فرضیه‌سازی کاملاً فراهم است و پژوهشگر را چه باک اگر بخواهد بدان دست یازد؟

پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش درباره چستی فرضیه و کارایی آن در پژوهش را باید پیش از همه در کتاب‌های آموزشی روش تحقیق

سراغ گرفت. از جمله این کتاب‌ها، مقاله‌های بر روش تحقیق در علوم انسانی، محمدرضا حافظ‌نیا (۱۳۸۳) و روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، باقر ساروخانی (۱۳۹۳) است. این کتاب‌ها اگرچه از عهده تبیین چستی فرضیه و اهمیت آن در فرایند پژوهش به خوبی برآمده‌اند، چنانکه می‌برازد متعزّض نقش فرضیه در مطالعات ادبی نشده‌اند. این مسئله را در مقاله‌هایی چون «مروری بر ویژگی‌های فرضیه و نقش آن در مطالعات تجربی» (شرف‌الدین و رجبی، ۱۳۸۸) نیز می‌توان مشاهده کرد؛ اگرچه با انضباط و دقت به تعریف فرضیه، ویژگی‌ها و گونه‌های آن پرداخته است، با توجه به مسئله و هدف پژوهش، به مطالعات تجربی موقوف مانده است. مقاله «جایگاه فرضیه در پژوهش‌های ادبی» (محمدی کله‌سر، ۱۳۹۵) از معدود تحقیقاتی است که به تازگی با تمرکز بر فرضیه‌سازی در ادبیات پژوهی نوشته شده است؛ منتها این مقاله نیز در کنار همه قوت‌ها، این ضعف را دارد که پژوهش‌های ادبی را به نقدهای نظریه‌مدار تقلیل داده و عمدتاً در پیشنهاد چیزی به نام «فرضیه فرایندنگر»، این قبیل مطالعات ادبی را پیش چشم داشته است.

مسئله و فرضیه پژوهش

همراه با درنگی بر سر چستی فرضیه، تمرکز جستار پیش‌رو بر این مسئله است که با توجه به تفاوت ادبیات با دانش‌های تجربی و طبیعی از حیث ماهیت، رهیافت‌ها و رویکردهای پژوهش، آیا فرضیه‌سازی در ادبیات پژوهی نیز امکان‌پذیر است و اصلاً چنین معامله‌ای در حوزه مطالعات ادبی کارایی دارد؟ فرضیه پیشنهادشده نیز آن است که فرضیه‌سازی در ادبیات پژوهی، نه تنها امکان‌پذیر که ضروری است. با این پیوست که ادبیات را باید برحسب ماهیت، دانشی قلمداد کرد که هنگام قرارگرفتن زیر ذره‌بین واکاوی و بررسی، از منطق خاص خود پیروی می‌کند.

چستی فرضیه

فرضیه، که از آن به «موتور تحقیق» (ساروخانی، ۱۳۹۳: ۱۰۲) نیز تعبیر شده، انگاره است؛ گمان است؛ پاسخی است از آزمون‌پذیر که هنگام پرسش درباره پدیده‌ها و رویدادها به ذهن خطور می‌کند. همین آزمون‌پذیری یا قابلیت بررسی‌پذیری درستی یا نادرستی فرضیه نیز هست که آن را از پرسشی که برای پژوهشگر پیش می‌آید و در خود مسئله‌ای علمی را آینگی می‌کند، بازمی‌شناساند. بنابر یکی از تعریف‌های بیان‌شده، فرضیه عبارت از «فرضی است که به‌طور حدسی ولی موجه، یعنی بر اساس تئوری (هرچند محدود)، رابطه بین دو یا چند مفهوم یا متغیر را بیان می‌کند. به لحاظ زبان‌شناختی، این رابطه به صورت حکم (نه پرسش و دستور) بیان می‌شود و قابلیت صحت و بطلان دارد. به عبارت دیگر، فرضیه بیان رابطه (مثبت، منفی یا خنثی) بین دو یا چند متغیری است که پژوهشگر انتظار دارد از رهگذر مطالعه خویش آن را به اثبات برساند. فرضیه از آن جهت که نقطه شروع هر پژوهش علمی است و در نهایت نیز به وسیله تحقیق، رد یا اثبات خواهد شد، دارای اهمیت و جایگاه کانونی است» (شرف‌الدین و رجبی، ۱۳۸۸: ۱۵۵ و ۱۵۶). نیز در تعریف فرضیه نوشته‌اند: «بیان حدسی و فرضی در مورد روابط احتمالی بین دو یا چند متغیر است. پس در درجه اول، فرضیه بیانی است مبنی بر احتمال، نه یقین؛ در درجه دوم، فرضیه‌ها معمولاً به شکل جملات تفسیری یا اخباری بیان می‌شوند و طبعاً به‌طور اعم یا اخص، متغیری را به متغیر دیگر مرتبط می‌سازند. فرضیه را می‌توان در حکم پاسخ محقق به سؤال مربوط به مسئله علمی تلقی کرد» (ساده، ۱۳۷۵: ۳۱). به بیانی دیگر، فرضیه «پاسخی موقتی به پرسش آغازی تحقیق است که به تدریج در جریان مطالعات اکتشافی و آماده‌سازی چارچوب نظری مسئله تحقیق، حکم و اصلاح شده است» (کیوی و کامپنهود، ۱۳۷۰: ۱۳۰). بدین ترتیب فرضیه‌سازی، شکلی از «حاضر جوابی» یا «بداهه‌گویی» در اطراف مسئله تحقیق است و خاصه به بنیه علمی پژوهشگر و چیرگی وی بر زوایای موضوع بستگی دارد. از دیگر سو، فرضیه اگر ماهرانه طراحی شده باشد، هموارترین راه برای نیل به نتایج دلخواه را پیش‌روی

پژوهشگر می‌گذارد و وی را در به سرانجام رساندن پژوهشی کرامند یاری می‌دهد.

فرضیه اساساً حاصل داشتن پرسش است و از تمایل به برطرف ساختن ابهام‌ها و رسیدن به پاسخ مناسب، نشئت می‌گیرد. از پیوند میان فرضیه با پرسش نباید سهل‌انگارانه گذشت. پژوهش‌های اصیل که منتج به فرضیه‌پردازی‌های مناسب و دستاوردهای متقن می‌شود، و امدار پرسش‌های سنجیده است. در مواجهه با ابهام‌هایی که در ساحت‌های مختلف ادبیات پژوهی برای پژوهشگر پیش می‌آید، پرسش‌های سنجیده باعث می‌شود وی از مسیرهای درست به گردآوری اسناد و مدارک منجر به رفع ابهامات مذکور دست یابد. ضمن این کار، طبعاً پاسخ‌هایی نیز به ذهن پژوهشگر کارکشته متبادر تواند شد که حکم و اصلاح آنها، طراحی فرضیه‌های مناسب را در پی خواهد داشت. این قبیل پرسش‌ها می‌توانند مسئله پژوهش را جهت‌دهی کنند. مسئله پژوهش نیز به‌نوبه خود در فرضیه‌پردازی دخالت دارد. بنابراین دیگر باره یادآور می‌شود، پیوند میان پرسش و فرضیه را نباید دست‌کم گرفت.

فرضیه‌ها را از جهات گوناگون از یکدیگر بازشناسانده‌اند و را بنابر مشخصه‌های‌شان به گونه‌های متعددی که گاه به حدود بیست مورد نیز رسیده است،^۱ تقسیم کرده‌اند. با تلقی فرضیه در نقش رابط میان دو یا چند متغیر و بسته به نوع رابطه، یعنی نحوه پیوستگی متغیرها به یکدیگر، در هر فرضیه دست‌کم یکی از این دو رابطه وجود دارد:

۱. رابطه تغییرات با هم یا رابطه هم‌پوشان (Coverational Relation): تغییرات توأمان دو یا چند متغیر را در بعضی از جهات نشان می‌دهد. معمولاً فرضیه‌هایی که از روابط تغییرات با هم حکایت می‌کنند، به شکل‌های گوناگون هستند (هرچه «الف» بیشتر، «ب» بیشتر. هرچه «الف» بیشتر، «ب» کمتر. هرچه «الف» کمتر، «ب» بیشتر. هرچه «الف» کمتر، «ب» کمتر).

۲. رابطه علی (Causal Relation): هنگامی که درصدد بیان علت وقوع یک پدیده برآیم یا در تغییر یک پدیده، علت یا علل فرضی خاصی را در نظر گیریم، در این صورت در قلمرو رابطه علی گام برداشته‌ایم (خاکی، ۱۳۷۸: ۱۱۹-۱۱۶).

در برخی پژوهش‌ها، به جای فرضیه، با فرضیه‌ها-که اصطلاحاً به مجموعه آنها مدل گفته می‌شود- سروکار هست. در چنین حالتی، فرضیه‌ها باید پیوندی اندام‌وار با یکدیگر داشته باشند و با نظریه یا طرح نظری مسئله پژوهش، یعنی همان چشم‌انداز نظری برگزیده شده برای بررسی مسئله مطرح شده در پرسش ابتدایی پژوهش، پیوستگی منطقی داشته باشند. آزمون‌پذیری فرضیه، خواه ناخواه آن را از ویژگی دیگری برخوردار می‌سازد: ابطال‌پذیری. همین‌که به آزمون‌پذیری فرضیه حکم بدهیم، ابطال‌پذیری آن را پذیرفته‌ایم. به تعبیری «هر فرضیه‌ای که ادعای علمی بودن کند، باید ابطال‌پذیر باشد. منظور ما از امکان ابطال این است که باید شرایط یا اوضاعی وجود داشته باشد که چون برقرار شود، خلاف فرضیه به حساب آید» (ردنر، به نقل از مقدادی، ۱۳۹۳: ۷۰). برای ابطال‌پذیری فرضیه که با قابل‌بازبینی بودن آن پیوندی تنگاتنگ دارد، به گفته برخی پژوهشگران روش تحقیق، دو شرط لازم است:

۱. فرضیه، عمومیت داشته باشد؛ بدین معنا که به زمان و مکانی خاص محدود نبوده باشد و بتوان با داده‌های جدید، درستی آن را سنجید.

۲. فرضیه، به گونه‌ای بیان شده باشد که قابلیت پذیرفتن گزاره‌های مختلف را که به لحاظ نظری قابل‌بازبینی‌اند، داشته باشد (کیوی و کامپنهود، ۱۳۷۰: ۱۴۴).

فرضیه، نظریه نیست!

بنابر آنچه گفته شد، آشکار است که «نظریه» را با «فرضیه» یا با معادل‌های معنایی آن از قبیل «گمان» و «حدس»، یکسان دانستن (Merriam & Webster: 1209؛ مصاحب، ۱۳۸۱: ۳۰۳۸ و انوری، ۱۳۸۱: ۷۸۶۴) از دقت علمی به دور است و این دو اصطلاح را باید از یکدیگر بازشناساند.

واژه theory (نظریه)، از theoria، theorein، theoros و یونانی برآمده است و با هر این سه واژه پیوند دارد. این سه واژه خویشاوند، بر «نگریستن» و «دیدن» دلالت دارند و از اهمیت «مشاهده» در فرایند ادراک و از برتری حس بینایی بر حواس دیگر خبر می‌دهند. واژه‌های speculatio و contemplatio لاتینی نیز برابر نهاده‌های theoria، با واژه‌های specular و speculum ریشه‌های مشترکی دارند و هر دو به معنای «آینه» و «بازتاب‌دهندگی» اند و با معنایی که از تئوریا برمی‌آید، مناسبت دارند. تئوریا، خود از ترکیب دو واژه «تیا» theia به معنای «مسائل الهی» و «امور مینوی»، و «هورائو» horao به معنای «دیدن»، ساخته شده است. نیز «در زمان رونق دولت-شهرهای یونان، تئوریا به هیئت گفته می‌شد که وظیفه‌شان شهادت در مورد حدوث واقعه‌ای مهم بود. آنها مأمور می‌شدند که به محل‌های خاصی رفته و شاهد رویداد خاصی باشند و نتیجه مشاهدات خویش را به مقامات گزارش دهند؛ از این رو می‌توان آنان را کارشناسان تصدیق اتفاقات مهم جامعه از طریق حضور و مشاهده تلقی نمود. نکته مهم در کار گزارش تئوریا این بود که اگر آنها چیزی را مورد گواهی قرار می‌دادند، از نظر مقامات گفته و نوشته آنها در زمره اسناد رسمی قرار می‌گرفت و در محاکم و مراجع قضایی قابل استناد بود. آنچه اساس گواهی آنها را تشکیل می‌داد، یقین ناشی از آن بود؛ به گونه‌ای که مستندات آنها جنبه گفتمان عمومی را به خود می‌گرفت» (ضمیران، ۱۳۹۳: ۴۲).

نزد ارسطو، تئوریا به معنای حکمت نظری، همراه با حکمت صناعی (poiesis) و فعالیت یا کنش (praxis)، ساحت‌های سه‌گانه حیات و گستره‌های عمل فلسفی را تشکیل می‌داد. از دیگر سو، واژه تئوریا چنانکه گفته شد، از تیا و هورائو ساخته شده است، به «دیدن مسائل مینوی» و «دیدن امور الهی» فهمیده می‌شد. گادامر نیز واژه‌های theoria و theoros را دارای معنایی مینوی دانسته و بر آن شده است که مشاهده ناشی از theoros، دارای وجهتی قدسی بوده است. بی‌سبب نیست که در زبان یونانی، برای «خدا» واژه theos به کار می‌رفته است که با واژه‌های نامبرده شده، از یک تیره و تبار است. تئوریا در معنای مشاهده امور مینوی، به فعل یک تئوروس اطلاق می‌شد و تئوروس کسی بود که از خدایان نظر می‌خواست؛ زیرا مسائل مینوی فراتر از آنند که انسان‌ها بتوانند تغییرشان دهند. از این رو دانش نظری، رفته‌رفته دانشی شده است که برخلاف دانش عملی، موضوع شناسایی خود را تغییر نمی‌دهد (مک کامبر، ۱۳۸۷: ۲۶).

بنابراین نظریه را با فرضیه، گمان و حدس یکی‌انگاشتن یا به تعبیری آن را «مخالف امر مسلم» و «بخشی از پیوستاری [قلمدادکردن] که همچنین فرضیه و حدس و گمان را هم شامل می‌شود» (کوش، ۱۳۹۶: ۱۹۵)، اگر چنانکه دیدیم محدود طرفداران و موافقانی نیز داشته باشد، گزاره علمی‌ای نیست. نظریه چیزی است و فرضیه چیزی دیگر:

نکته‌ای که باید درباره تفاوت فرضیه با نظریه و قوانین یا معلومات کلی بیان شود این است که نظریه و قوانین عمدتاً مشتمل بر قضایای کلی و عمومی هستند و به مورد خاصی تعلق ندارند و می‌توانند مصادیق زیادی داشته باشند، درحالی‌که فرضیه حالت کلی ندارد و مختص مسئله تحقیق است که از قضایای کلی ناشی می‌شود، ولی در قلمرو یک تحقیق خاص شکل می‌گیرد؛ به همین دلیل یک محقق نمی‌تواند فرضیه خود را در تحقیق مورد نظرش به صورت قضیه کلی بیان نماید. هرچند از قضایای کلی به روش قیاسی و از کُل به جزء فرضیه‌سازی نماید و فرضیه‌های خود را از قضایای کلی استنتاج نماید، باید مفاهیم و اصطلاحات مربوط به فرضیه را به مسئله تحقیق خود محدود کند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۳: ۱۱۰ و ۱۱۱).

امروزه برای پژوهشگران ادبیات فارسی، نظریه [ادبی] به دو معنا فهمیده می‌شود:

۱) نظریه در معنای عام، چونان پلی «میان زبان و تجربه» (Mullins, 1971: 37) و ناظر بر آگاهی‌های یاددانی و یادگرفتنی ما درباره آنچه در جهان زیستی مان وجود دارد که از جمله نگرش‌های سنجیده و پروریده پژوهشگر در انواع مطالعات ادبی را دربر تواند گرفت. به تعبیری، «ایده‌ای انتزاعی با شکل، هدف، کیفیات و مشتقات خاص؛ اما یک ایده ذهنی و قابل انتقال که محصور در شکل ارائه و معرفی آن نیست، بلکه محصور با جوهره‌ای است که با شکل خود بیان می‌کند.

نظریات که با زبان طبیعی (مثل انگلیسی) یا زبان مصنوعی (مثل نمادشناسی ریاضی) ارائه می‌شوند، سه شکل کلی به خود می‌گیرند: (۱) یک مجموعه قوانین، (۲) یک مجموعه تعاریف، اصول موضوعه یا گزاره‌ها و (۳) یک مجموعه توصیفات فرایندهای علی» (مک‌دونالد و اشنبرگر، ۱۳۸۷: ۵ و ۶) یا چنانکه دیوید کارتر یادآور شده است، نظریه «روش اندیشیدن یک نظریه‌پرداز خاص درباره چیزی» (Carter, 2006: 142) است.

در این تعریف، مثلاً مجموعه گزاره‌های به‌هم پیوسته محمدرضا شفیعی کدکنی درباره چگونگی ایجاد ادبیت کلامی در شعر فارسی (← شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۷-۳۸) یا گزاره‌های به‌هم پیوسته کورش صفوی درباره «تعبیر متن» یا «استعاره»، در کتاب‌هایی با همین عنوان‌ها، نظریه ادبی است.

(۲) نظریه به‌مثابه بافتار اندیشگی‌ای که نقد ادبی در معنای خوانش خلأفانه متن در جهت به دست دادن معنای ثانوی آن، بر بنیاد آن بافتار اندیشگی استوار است. نظریه در این معنا، با نقد ادبی دو روی یک سکه است و در بازتعریف آن در هیئت «عملی نظریه‌ای» (سلدن و ویدوسون، ۱۳۷۷: ۲۱)، اساسی‌ترین نقش را برعهده دارد و روی هم‌رفته تشریح‌کننده مفروضات و ارزش‌هایی است که آشکال گوناگون نقد ادبی بر آنها استوارند (Tyson, 2006: 6). ویژگی چنین نظریه‌ای، مشخصاً بینارشته‌ای بودن آن است؛ چنانکه می‌تواند تفکر را در عرصه‌هایی به‌جز عرصه‌های متعلق به خود، به مبارزه فراخواند و سمت و سوی آن را تغییر دهد (Culler, 2000: 3). نمونه این طیف از نظریه‌های ادبی عبارت‌اند از: فرمالیسم، ساختارگرایی، شالوده شکنی و ...

پیوستگی نظریه با فرضیه

باوجود تفاوت‌های میان نظریه با فرضیه، میان آنها پیوندهایی هم هست که نمی‌شود نادیده گرفت. فرایند فرضیه‌سازی، فرایند‌هایی از سردرگمی رویارویی با مسئله پژوهش و حل آن به‌گونه علمی است و فرایند حل مسئله به‌گونه علمی، فرایندی است که مراحل مختلفی از تبیین مسئله و تدوین فرضیه تا تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری را دربر می‌گیرد. فرضیه، برآمده از معلومات و تجربیات و به‌طورکلی برآمده از معرفتی است که از راه‌های گوناگون برای پژوهشگر به دست آمده است: مشاهده، مطالعه، تخیل، فرضیات کلان، مسئله پژوهش و نیز از طریق نظریه‌های موجود. بنابراین، فرضیه هم می‌تواند ساخته نظریه باشد و هم سازنده آن. یعنی دور نیست که پس از تبیین مسئله، فرضیه مبتنی بر نظریه شکل بگیرد یا پس از تجزیه و تحلیل، فرضیه به صدور نظریه منجر شود. بدین شکل، تلقی نظریه به «فرضیه مستدل» (اتابکی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۲۷۲۴) حکایت از آن دارد که نظریه، انگاره‌ای است که پس از آزمایش و سنجش، درستی آن تأیید شده است. قلمدادشدن فرضیه به «بیان شفاف، عینی، محدود و مصداقی یک نظریه» (اشتریان، ۱۳۸۳: ۳۲) نیز از پیوستگی نظریه با فرضیه خبر می‌دهد. ازاین‌رو، برای نمونه، با یادآوری این نکته که پژوهشگران در ارتباط با موضوعات مختلف اجتماعی، بسیاری از پرسش‌های کلان نظری را (اگرچه به‌گونه احتمالی و غیرقطعی) پاسخ گفته‌اند، به پژوهشگران تازه‌کار سفارش شده است «فرضیه خود را مبتنی بر نظریات موجود انتخاب نمایند، هرچند که کاملاً امکان دارد که تئوری‌های موجود گاه از تبیین برخی مسائل به‌ویژه مسائل بومی و خاص جامعه ایران ناکارآمد باشند. مثلاً در پاسخ به این پرسش کلان که علت افزایش هزینه‌های دولتی چیست، صاحب‌نظران علوم سیاسی، نظریه‌هایی همچون نظریه مدرنیزاسیون، نظریه صنعتی‌شدن، نظریه دولت رانتی و ... [را] ارائه داده‌اند. این نظریه‌ها به‌اندازه کافی در ادبیات مربوطه، شرح و بسط داده شده‌اند و می‌توانند بنیانی قوی برای پاسخگویی به ابعاد وسیعی از مسئله مورد نظر ما فراهم آورند. فرضیه‌هایی که از بنیان‌های تئوریک و شناخته‌شده بهره می‌برند، با سرعت بیشتری به پیش می‌روند و دانشجو می‌تواند سریع‌تر کار پژوهشی خود را آغاز کند» (همان: ۳۳).

فرضیه در ادبیات پژوهی

به هیچ وجه نباید ابتدای فرضیه بر انگاره و گمان را به کم‌اهمیتی آن تعبیر کرد. کار پژوهش، فتح قلمروهای ناشناخته و قلّه‌های افراخته دانش است و پژوهشی دارای اصالت و اعتبار است که کار خود را با انضباط، با نقشه راه و آرایش مناسب انجام دهد. انگیزه خطر کردن در گام گذاشتن در چنین راهی را «مسئله پژوهش» فراهم می‌آورد. در شکل‌دهی به معرفت آدمی، مسئله‌ها از چنان قدر و قربی برخوردارند که برخی از برجسته‌ترین فلاسفه علم در سده بیستم، سرآغاز معرفت را نه ادراکات حسی یا مشاهدات یا گردآوری داده‌ها یا امور واقع، بلکه «مسئله‌ها» دانسته و گفته‌اند:

معرفت بدون مسائل و مسائل بدون معرفت پدید نمی‌آیند. این بدان معناست که معرفت از کشمکش میان معرفت و جهل آغاز می‌شود. بنابراین می‌توانیم بگوییم: مسائل نه فقط بدون معرفت، که بدون جهل نیز پدید نمی‌آیند؛ زیرا مسئله هنگامی پدید می‌آید که درمی‌یابیم فلان چیز در چارچوب معرفت مفروض ما نمی‌گنجد؛ یا به بیان منطقی، مسئله هنگامی پدید می‌آید که درمی‌یابیم میان معرفت مفروض ما و داده‌ها تناقضی درونی وجود دارد؛ یا به بیان دقیق‌تر درمی‌یابیم که میان معرفت مفروض ما و داده‌های مفروض، ظاهراً تناقضی وجود دارد (پوپر، ۱۳۷۹: ۱۶۰).

از این رو روشن است که فرضیه، پاسخ سنجیده و اندیشیده‌ای است که به مسئله پژوهش داده می‌شود و نقشه راه در رسیدن به مقصد مطلوب و گردافشاندن از چهره امر مجهول را ترسیم می‌کند، چه ارز و ارجی می‌تواند داشته باشد. بنابراین تأکید می‌شود فرضیه در ادبیات پژوهی نیز نه تنها امکان‌پذیر، که لازم است. وجود فرضیه، پژوهشگر ادبیات را به سراغ کارآمدترین و بهترین منابع و مآخذ در پیوند با مسئله پژوهش می‌برد و وی را در تشخیص پیشینه پژوهشی موضوع مطالع خود یاری می‌دهد. همچنین استراتژی پژوهش را معین می‌کند و چارچوب مناسبی برای تجزیه و تحلیل اطلاعات گردآوری شده و نتیجه‌گیری از آنها به دست می‌دهد.

اگر جستار یا مقاله‌ای، علمی باشد، یعنی سعی در برطرف کردن مشکلی یا معلوم‌ساختن مجهولی داشته باشد، قطعاً مسئله پژوهش دارد. وجود مسئله پژوهش، به خودی خود با احضار فرضیه همراه خواهد بود؛ چراکه پژوهشگر به پشت‌گرمی مشاهدات، مطالعات و تجربیات خود پاسخی ارتجالی و فرضی برای آن مسئله خواهد داشت و در روند پژوهش، به دنبال شواهد و ادله‌ای خواهد بود که آن پاسخ ارتجالی و فرضی را تأیید، تکمیل یا حتی تصحیح کند. بنابراین مطالعات و تحقیقات ادبی نیز به راستی اگر حرفی تازه برای گفتن داشته باشند، بدون فرضیه نمی‌توانند بود؛ اما باید بدین نکته توجه بلیغ داشت که به دلیل تفاوت ماهوی ادبیات با دانش‌های تجربی و طبیعی، ادبیات پژوهی برای کاربرد فرضیه نیز مرام‌نامه خاص خود را دارد. با این توضیح که مطالعات و تحقیقات را از چشم‌انداز اهدافی که به واسطه آنها دنبال می‌شود، به سه دسته تقسیم کرده‌اند:

۱. تحقیقات بنیادی.

۲. تحقیقات کاربردی (و تحقیقات توسعه‌ای به‌عنوان شاخه‌ای از آن).

۳. تحقیقات عملی.

این الگو در پیشنهاد‌های پژوهشی (research proposal) ادبیات فارسی، از قبیل پیشنهاد‌های پایان‌نامه‌ها و طرح‌های پژوهشی این رشته، با رونوشت‌برداری از آیین‌نامه روش تحقیق در علوم تجربی، به کار گرفته شده است و می‌شود بر آن بود که اغلب (و شاید همیشه)، پژوهشگر ادبیات با تقلیل‌گرایی در مفهوم این اصطلاحات و تطبیق‌دهی تحمیلی آنها با گونه‌های پژوهش ادبی است که هرکدام از این عناوین سه‌گانه را در جایگاه اتیکت پژوهش خود انتخاب می‌کند. آسیب عمده این کار آن است که پژوهشگر ادبیات پس از جای‌دادن پژوهش خود در هرکدام از طبقات سه‌گانه پژوهش‌های بنیادی، کاربردی (توسعه‌ای) و عملی، به طراحی مدلی از فرضیه ناگزیر می‌شود که پژوهش ادبی از عهده پاسخ‌دهی بدان بر نمی‌آید. تقسیم‌بندی پژوهش‌ها به سه دسته (۱) اکتشافی، (۲) توصیفی و (۳) تبیینی و انحصاری کردن فرایند فرضیه‌سازی به پژوهش‌های تبیینی و آن دو نوع پژوهش دیگر را از فرضیه‌سازی معاف کردن، راهکاری بوده است برای برون‌رفت از این تنگنا؛ اما شایسته‌تر آن است که به جای پاک‌سازی صورت مسئله، از طرح درانداخته دیگری پیروی کرد تا بهانه‌ای به دست پژوهشگران فرضیه‌گریز نداد.

این طرح در انداخته قابل پیروی، به دست دادن تقسیم‌بندی دیگری از پژوهش‌ها بر مبنای ماهیت و روش است و در نظر گرفتن شیوه فرضیه‌سازی خاص خود در هر کدام از گونه‌های پژوهش در این تقسیم‌بندی:

۱. تحقیقات تاریخی: با استفاده از مدارک معتبر و در جهت تبیین ویژگی‌های عمومی و مشترک پدیده‌های تاریخی و زمینه بروز آنها انجام می‌شود.

۲. تحقیقات توصیفی (توصیفی محض / توصیفی - تحلیلی): به بررسی «چگونه‌بودن» یک موضوع، پدیده، متغیر و شیء می‌پردازد و وضعیت موجود را بررسی و در ویژگی‌ها و صفات آن تحقیق می‌کند.

۳. تحقیقات همبستگی (همخوانی): برای کسب اطلاع از وجود رابطه بین متغیرها انجام می‌پذیرد؛ هرچند که الزاماً به کشف رابطه علت و معلولی نینجامد.

۴. تحقیقات تجربی (آزمایشی): بر اساس کنترل متغیرها و مشاهده پدیده و سنجش رابطه علت و معلولی بین متغیرها و حضور فعال پژوهشگر در صحنه آزمایش صورت می‌گیرد.

۵. تحقیقات علی (پس‌رویدادی): به کشف علت‌ها یا عوامل بروز اتفاق‌ها، رویدادها و حوادث (پس از بروز و ظهورشان) اهتمام دارد (← حافظ‌نیا، ۱۳۸۳: ۸۴-۵۳).

اگرچه برخی تحقیقات ادبی، آن‌گاه که با تاریخ ادبیات در پیوند باشد، به تحقیق تاریخی پهلو می‌زند یا گاه برای رصدکردن زمینه‌های ظهور و بروز پدیده‌های ادبی، به تحقیق علی نزدیک می‌شود، عمده پژوهش‌های ادبی را پژوهش‌های توصیفی تشکیل می‌دهد. در پژوهش‌های توصیفی نیز فرضیه‌ها کیفیت خاص خود را دارند و «مبین وجود حالات، شرایط، صفات، ویژگی‌های اشیا و اشخاص، موقعیت‌ها، پدیده‌ها و رخدادهایی هستند که نسبت وقوع رویداد، صفات، ویژگی‌های اشیا و پدیده‌ها را توضیح می‌دهد» (همان: ۱۱۲).

ماحصل توضیحات پیش‌گفته آن است که اول اینکه پژوهش ادبی، پژوهشی توصیفی، یا توصیفی محض یا توصیفی - تحلیلی، است و دوم اینکه در پژوهش توصیفی، فرضیه درباره چگونگی موضوع و چگونگی وضعیت پدیده، متغیر و شیء است. برآیند این دو گزاره نیز آن است که در پژوهش ادبی، حضور فرضیه کاملاً ممکن و بلکه ضروری است و آن نیز کیفیتی دارد که با پژوهش توصیفی همخوان است.

واکاوی فرضیه فرایندنگر در ادبیات پژوهی

در رشته ادبیات فارسی، فرضیه‌سازی خود با وجود قدر و قیمتی که در فرایند پژوهش دارد، چنانکه باید جدی گرفته نشده است تا چه رسد به فرضیه پژوهی! یعنی واکاوی «چه‌بودن» فرضیه، «چگونه‌بودن» و «چه‌کردن» در پژوهش‌های ادبی. بنابراین یا در ادبیات پژوهی، فرضیه را امری بیکاره و معطل در شمار آورده‌اند یا با پیش‌روداشتن نحوه عملکرد فرضیه در دانش‌های تجربی و طبیعی و غفلت از تفاوت ماهوی این دانش‌ها با ادبیات، برای فرضیه‌سازی در پژوهش‌های ادبی نسخه‌هایی ناکارآمد پیچیده‌اند.

در یکی از بحث‌ها درباره فرضیه‌سازی در پژوهش‌های ادبی، با عنوان «جایگاه فرضیه در پژوهش‌های ادبی» (محمدی کله‌سر: ۱۳۹۵)، که در حد خود قابل ستایش است، بر همین وتیره فرضیه در پژوهش‌های ادبی به ناکارآمدی متهم شده و عینی نبودن مسائل ادبی از مهم‌ترین عوامل این ناکارآمدی دانسته شده است. نویسنده مقاله مذکور، فرضیه‌سازی را به شکل کنونی آن در تحقیقات ادبی دانشگاهی در ایران، متأثر از روش‌های تجربی و معطوف به برایندها و نتیجه‌های صریح و عینی دانسته و به همین دلیل بر آن شده است که چنین فرضیه‌سازی‌ای نه‌تنها در مطالعات ادبی (مشخصاً تفسیرهای نظریه‌مدار متون ادبی) جایگاهی ندارد و برای آن سودی به بار نمی‌آورد، در بسیاری از پژوهش‌ها موجب بروز اشکالاتی اساسی در برخورد با

نظریه نیز شده است. در نهایت نیز برای پژوهش در ادبیات، استفاده از فرضیه‌ای به نام **فرضیه فرایندنگر** پیشنهاد شده است: فرضیه‌هایی را می‌توان تصور کرد که معطوف به فرایند تحقیق هستند و با سرشت مطالعات ادبی تناسب بیشتری دارند. فرایندی بودن این نوع فرضیه‌ها، امکان بیان آنها را به صورت گزاره‌هایی روشن، دقیق و صریح سلب می‌کند. فرضیه فرایندنگر، فرضیه‌ای است ضمنی که خود را در منطق حاکم بر تحقیق نمایان می‌کند و رد پای آن را در تمام مراحل پژوهش می‌توان یافت. یکی از مهم‌ترین و ابتدایی‌ترین مراحل تحقیق، گزینش متن است. تکیه بر فرضیه‌های فرایندنگر موجب می‌شود تا پژوهشگر با توجه به آگاهی‌های ضمنی و ابتدایی از تمایز میان یک متن با دیگران، متن مورد نظر خود را برگزیند؛ بنابراین، گزینش متن و شکل‌گیری مسائل اصلی تحقیق در پیوند با یکدیگر خواهند بود. به عبارت دیگر، گزینش یک متن خاص، به‌خودی‌خود فرضیه‌هایی ضمنی در مورد آن متن و تمایزش با دیگران را آشکار می‌کند که از روش تحلیل متن و شیوه بیان استدلال‌ها نیز دریافت می‌شوند (همان: ۲۳).

مطالب مندرج در مقاله مذکور، از جهات مختلف قابل نقد و بررسی است. پیش از همه، پربراه نیست اگر دید و داوری نویسنده در «ناکارآمدی» فرضیه و «غیرلازم» دیدن آن در مطالعات ادبی را ماحصل تفقه وی در آثاری بدانیم که در آنها ضمن معاف‌دانستن تحقیقات اکتشافی و توصیفی از فرضیه‌سازی، تحقیقات ادبی را نیز از این قبیل تحقیقات قلمداد کرده‌اند. وی پس از اذعان به گوناگونی حوزه‌های مطالعات ادبی، بر آن شده است که امروزه، سه دسته کلی از پژوهش‌های ادبی را میان پژوهشگران شایع‌تر بداند:

- پژوهش‌های نظری با جهت‌گیری به سوی نظریه‌پردازی.
- پژوهش‌های انضمامی که به تحلیل و نقد متن یا متونی خاص می‌پردازند.
- پژوهش‌های میان‌رشته‌ای (همان: ۸).

گذشته از آنکه معطوف‌ساختن توجه حداکثری پژوهشگران به گونه‌های سه‌گانه پژوهش‌های ادبی نامبرده شده، بدون آرایه آمار، مدرک و سندی صورت گرفته، میان پژوهش‌های انضمامی و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای نیز تمایز گذاشته شده است؛ حال آنکه پژوهش‌های انضمامی که منظور نویسنده از آنها، **نقدهای نظریه‌مدار** است، اساساً خاصیت بینارشته‌ای دارد. این نکته‌ای است کاملاً آشکار که به کرات نظریه‌پردازان و منتقدان ادبی نیز بدان اشاره کرده‌اند؛ نمبرای نمونه جان‌اتان کالر، هنگامی که نظریه ادبی را گفت‌مانی تلقی می‌کند که در خارج از حوزه اصلی‌اش تأثیرگذار است (Culler, 2000: 14)، آشکارا بر خصلت بینارشته‌ای آن تأکید کرده است. نیز به گفته یکی دیگر از منتقدان ادبی:

نظریه ادبی، محصولی میان‌رشته‌ای است متشکل از زبان‌شناسی، روان‌شناسی، انسان‌شناسی، فلسفه، تاریخ، اقتصاد، مطالعات جنسیت، مطالعات قومی، علوم سیاسی و غیره. بیشتر مباحث مطروحه در نظریه ادبی، همان‌طور که خواهید دید، با چیزی که تحت عنوان ادبیات می‌شناسیم، مستقیماً ارتباط اندکی دارد (کلیگز، ۱۳۹۴: ۱۳).

همچنین نویسنده، توأمان پس از ارجاع به آثاری که در آنها نظریه در کنار مطالعات و تجربیات پیشین پژوهشگر، در بخش مآخذ فرضیه‌سازی معرفی شده است (البته در دانش‌های تجربی و نیمه‌تجربی) و پس از تلقی فرضیه به مثابه حدس مبتنی بر نظریه، به سراغ پژوهش‌های ادبی انضمامی، یعنی نقدهای نظریه‌مدار رفته است؛ چراکه این نوع پژوهش‌ها را نزدیک‌ترین نوع به پژوهش‌های تجربی دانسته است. هدف وی نیز آن بوده است که ببیند در صورت تحمیل‌پذیری فرضیه در این نوع پژوهش‌های ادبی، «آیا فرضیه در این نوع پژوهش‌ها واقعاً نتیجه حدس‌هایی برآمده از نظریه‌های ادبی است؟ آیا اصولاً از نظریه‌های ادبی می‌توان انتظار بیان فرضیه را داشت؟» (محمدی کله‌سر، ۱۳۹۵: ۱۰).

اما نویسنده برای به پاس‌خ‌رساندن این دو پرسش، دو مفهوم نظریه [ادبی] را با هم درآمیخته یا در خوش‌بینانه‌ترین حالت، نظریه را به نظریه ادبی، یعنی نظریه‌های عمدتاً بینارشته‌ای - که در نقد ادبی مدرن خوانش متن بر بنیاد آنها صورت می‌گیرد -

تقلیل داده است! در پایان نیز چیزی را فرضیه فرایندنگر در مطالعات ادبی و مشخصاً نقدهای نظریه‌مدار پیشنهاد داده است که اگر بنابر استانداردهای موجود، پژوهش ادبی را از گونه پژوهش‌های توصیفی قلمداد می‌کرد و چگونگی فرضیه در این گونه از پژوهش‌ها را پیش چشم می‌داشت، نیازی به طرح آن نمی‌دید. در مقابل، نویسنده به اشتباه تلقی‌های رایج از فرضیه در مطالعات تجربی را از کتاب‌های مختلف اقتباس کرده است و چون طبعاً مشخصه‌های فرضیه در این علوم با ادبیات نمی‌خواند، ادبیات پژوهی را ناتوان از تحمل فرضیه و شرایط آن مثل آزمون‌پذیری و ابطال‌پذیری دانسته است.

نتیجه

از تعریف سنتی از ادبیات، سده‌ها می‌گذرد و امروزه ادبیات فارسی جدا از آنکه در هیئت متون خلأقه منظوم و مثنوی، طیف وسیعی از خوانندگان و از جمله خوانندگان غیرحرفه‌ای و عادی را به خود جذب می‌کند، رغبت پژوهشگران و محققان را نیز به تأمل در ساحت‌های مختلف آثار ادبی برمی‌انگیزد. طبعاً جای‌گرفتن ادبیات فارسی در شمار رشته‌های دانشگاهی و ناگزیری آن در ارایه دستاوردهای علمی در قالب کتاب، پایان‌نامه، مقاله و ... ایجاب می‌کند که پژوهشگر ادبی بر روش تحقیق علمی در ادبیات آگاهی داشته باشد و مصالح و موارد آن را بشناسد. فرضیه‌سازی، از جمله مصالح و موارد ادبیات پژوهی است. فرضیه، به معنای «انگاره» و «حدس» و در اصطلاح، حاکی از پاسخ اولیه و مبتنی بر حدس و گمانی است که پژوهشگر پس از تبیین مسئله پژوهش بدان می‌دهد. این جستار، طرفدار وجود فرضیه‌چه در متن پژوهش ذکر شده باشد چه ذکر نشده باشد- در ادبیات پژوهی است و کوتاهی در این باره را مگر در موارد استثنایی، به ناآگاهی پژوهشگر از کارایی فرضیه در مطالعات ادبی یا در شکل بدبینانه به غیرعلمی بودن و سطحی‌نگری دستاورد ظاهراً پژوهشی محقق ادبی منتسب می‌کند؛ چراکه اگر پژوهش ادبی، به‌طور علمی انجام شده است و مبتنی بر مسئله تحقیق، پیشینه تحقیق و روش تحقیق بوده باشد، دربردارنده فرضیه نیز خواهد بود.

حتی اگر مطالعات، مشاهدات و تجربیات پژوهشگر برای مآخذ فرضیه، به حدی نبوده باشد که وی را در ساختن و پرداختن فرضیه یاری بدهد، این امر نباید به غیرممکن بودن یا غیرلازم بودن فرضیه در فرایند پژوهش ادبی تفسیر شود. فرضیه نه تنها در ادبیات پژوهی ممکن‌الوجود است، به دلیل نقشی که در تبیین درست پیشینه پژوهش، تعیین نقشه پژوهش و تدوین شیوه پژوهش ایفا می‌کند، وجودش لازم نیز هست.

البته باید به ماهیت ادبیات و تفاوت آن با دانش‌های دیگر از این چشم‌انداز متوجه بود و آنچه را که از کیفیت فرضیه در مثلاً پژوهش‌های طبیعی و تجربی انتظار می‌رود، از فرضیه‌های ادبی انتظار نداشت. درضمن، به‌جای تقسیم انواع پژوهش‌ها به پژوهش‌های تبیینی، توصیفی و اکتشافی و معاف کردن ادبیات پژوهی از فرضیه‌محوری به عنوان پژوهشی توصیفی، بهتر آن است که طیف عمده پژوهش‌های ادبی را از نوع پژوهش‌های توصیفی (توصیفی محض یا توصیفی-تحلیلی) در شمار آوریم و برای پژوهش‌های توصیفی به گونه‌ای از فرضیه قائل بشویم که ترجمان وجود حالات، شرایط، صفات، ویژگی‌های اشیا و اشخاص، موقعیت‌ها، پدیده‌ها و رخدادهایی‌اند که وقوع رویداد، صفات، ویژگی‌های اشیا و پدیده‌ها را در نسبت با یکدیگر توضیح می‌دهد. از این رو چندان برازنده نمی‌نماید که برخی، تلقی‌های رایج از فرضیه در مطالعات تجربی را از کتاب‌های مختلف اقتباس کرده‌اند و چون طبعاً مشخصه‌های فرضیه در این علوم با ادبیات نمی‌خواند، ادبیات پژوهی را ناتوان از تحمل فرضیه و شرایط آن مثل آزمون‌پذیری و ابطال‌پذیری بدانند.

همچنین برخی ضمن خرده‌گیری بر عملکرد فرضیه در ادبیات پژوهی، به وجود نوعی از فرضیه با نام فرضیه فرایندنگر قائل شده‌اند که چنانکه از نامش برمی‌آید، منطقی‌عملکردش به جای برآیند تحقیق، فرایند تحقیق است. مبانی و مبادی تدوین این فرضیه از چند جهت دارای اشکال است: از جمله آنکه در مفهوم‌شناسی نظریه به‌عنوان یکی از مآخذ فرضیه، سهل‌انگاری صورت گرفته است و مفهوم کلی نظریه با مفهوم نظریه به‌عنوان شالوده خوانش متن برای کشف معانی پنهان و ثانوی آن،

به هم در آمیخته است. دودیدگر، آنچه فرضیه فرایندنگر مطرح شده استف چیزی چندان متمایز و مجزا از نوع فرضیه در پژوهش‌های توصیفی نیست.

پی نوشت

۱. با به شمار آوردن گمانه‌زنی‌های عادی و پیش‌فرض‌ها: فرضیه پیشینی، فرضیه توصیفی، فرضیه تجویزی، فرضیه تبیینی یا علی، فرضیه کلی، فرضیه همبستگی، فرضیه عمومی، فرضیه آماری، فرضیه رقیب، فرضیه صفر، فرضیه رایج، فرضیه واقعی، فرضیه قطعی، فرضیه جهانی، فرضیه زمینه‌ای، فرضیه تک‌متغیره، فرضیه دو یا چندمتغیره، فرضیه یک‌سویه، فرضیه دوسویه (شرف‌الدین و رجبی. مروری بر ویژگی‌های فرضیه و نقش آن در مطالعات تجربی: صص. ۱۷۱-۱۶۶).

منابع

۱. اتابکی، پرویز (۱۳۸۰). فرهنگ جامع کاربردی فرزنان: عربی-فارسی. ج. ۴. تهران: فرزنان.
۲. اشتریان، کیومرث (۱۳۸۳). «پژوهش با فرضیه آغاز می‌شود، نه با پرسش». مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران). شماره ۶۵. پاییز. صص. ۳۴-۲۱.
۳. انوری، حسن (سرپرست) (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. ج. ۸. تهران: سخن.
۴. پوپر، کارل (۱۳۷۹). «منطق علوم اجتماعی». در اسطوره چارچوب: در دفاع از علم و عقلانیت. احمد نراقی (مترجم). تهران: طرح نو.
۵. حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۳). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. چاپ دهم. تهران: سمت.
۶. رضی، احمد (۱۳۹۱). «پژوهش‌های مسئله‌محور در ادبیات». مجله فنون ادبی. سال ۴. ش. ۱ (پیاپی ۶). بهار و تابستان. صص. ۲۶-۱۳.
۷. ساده، مهدی (۱۳۷۵). روش‌های تحقیق با تأکید بر جنبه‌های کاربردی. تهران: مؤلف.
۸. ساروخانی، باقر (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی. ج. ۱. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. سلدن، امان و ویدوسون، پیتر (۱۳۷۷). راهنمای نظریه ادبی معاصر. عباس مخبر (مترجم). چاپ دوم. ویراست سوم. تهران: طرح نو.
۱۰. شرف‌الدین، سیدحسین و رجبی، محمود (۱۳۸۸). «مروری بر ویژگی‌های فرضیه و نقش آن در مطالعات تجربی». معرفت فلسفی. سال هفتم. شماره ۲. زمستان. صص. ۱۸۴-۱۵۱.
۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱). موسیقی شعر. چاپ سیزدهم. تهران: آگه.
۱۲. ضیمران، محمد (۱۳۹۳). مبانی فلسفی نقد و نظر در هنر. تهران: نقش جهان.
۱۳. فتوحی، محمود (۱۳۹۶). درآمدی بر ادبیات‌شناسی: راهنمای اصول آموزش و پژوهش در ادبیات فارسی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۴. کلیگر، مری (۱۳۹۴). درسنامه نظریه ادبی. جلال سخنور، الهه دهنوی و سعید سبزیان (مترجم). چاپ دوم. تهران: اختران.
۱۵. کوش، سلینا (۱۳۹۶). اصول و مبانی تحلیل متون ادبی. حسین پاینده (مترجم). چاپ دوم. تهران: نیلوفر.
۱۶. کیوی، ریمون و کامپنهود، لوک وان (۱۳۷۰). روش تحقیق در علوم اجتماعی. عبدالحسین نیک‌گهر (مترجم). تهران: فرهنگ معاصر.
۱۷. لامارک، پیتر (۱۳۹۷). فلسفه ادبیات. میثم محمدامینی (مترجم). تهران: فرهنگ نشر نو.
۱۸. محمدی کله‌سر، علیرضا (۱۳۹۵). «جایگاه فرضیه در پژوهش‌های ادبی». نقد ادبی. سال ۹. شماره ۳۴. تابستان. صص.

۱۹. مصاحب، غلامحسین (سرپرست) (۱۳۸۱). *دایرةالمعارف فارسی*. ج. ۳. تهران: امیرکبیر، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
۲۰. مقدادی، بهرام (۱۳۹۳). *دانش‌نامه نقد ادبی از افلاطون تا به امروز*. چاپ اول. تهران: چشمه.
۲۱. مک‌دونالد، دیوید و اشنبرگر، اسکات (۱۳۸۷). «مبانی تحقیق علمی و نظریه‌سازی». در *نظریه‌پردازی*. سیدرضا حسینی (مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. صص. ۱-۲۴.
۲۲. مک‌کامبر (۱۳۸۷). «فلسفه در برابر نظریه: تغییر شکل دادن به بحث». در *نظریه‌پردازی*. سیدرضا حسینی (مترجم). تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. صص. ۲۵-۴۳.
23. Culler, Jonathan (2000). *Literary Theory: a Very Short Introduction*. 2nd Ed. New York: Oxford University Press.
24. Curter, David (2006). *Literary Theory*. England: Pocket essentials.
25. Merriam & Webster (No Date). *Webster's New Collegiate Dictionary*. Massachusetts: Merriam-Webster.
26. Mullins, N. C. (1971). *The Art of Theory*. New York: Harper & Row.
27. Tyson, Lois (2006). *Critical Theory Today: a User-friendly Guide*. 2nd Ed. New York: Tylor & Francis group, an informa Business.